

ПОЧАТОК РУЇНИ (1658–1667)

План лекції:

1. Суперечності в українському суспільстві. Боротьба старшинських груп.
2. Політика гетьмана І.Виговського. Гадяцька угода 1658 р.
3. Розкол Гетьманщини. Політика гетьмана І.Брюховецького.

Руїна

«Руїною» ще сучасники назвали трагічний період в історії України, який був наповнений драматичною боротьбою старшинських угруповань за гетьманську булаву, брутальними втручаннями сусідніх потужних держав у українські справи з метою досягнення власних загарбницьких планів, занепадом визвольних ідей. Очевидними трагічними наслідками цих подій стали розчленування України, втрата незалежності молодою українською державністю, нарешті – величезні людські жертви і матеріальні руйнування.

Можна виділити декілька причин, які призвели до Руїни: 1) слабкі державницькі інстинкти в українському населенні, невисокий рівень політичної свідомості і незвичка до державної дисципліни; 2) соціальна розколотість української нації, небажання повсталого люду коритися шляхетсько-старшинській еліті і нетерпляче прагнення цієї еліти до всіякого збагачення; 3) несприятливе міжнародне становище. Щодо первинності однієї з цих обставин серед істориків досі немає єдності.

Боротьба старшинських груп

Левову частку відповідальності за національну поразку другої половини XVII ст. несе тодішня еліта Гетьманщини. Уже в оточенні Богдана Хмельницького можна помітити наявність трьох угруповань лідерів, різних за природою, які більш-менш злагожеєно діяли лише під тиском його авторитету. Смерть владного гетьмана поклала край цій ефемерній єдності, виштовхнувши на поверхню доти затамовані суперечності.

Перша з цих груп являла собою реєстрову (старинну, заслужену) старшину Війська Запорізького, об'єднану почуттям станової корпоративної солідарності незалежно від того, чи з козацького, чи з шляхетського кореня велося її родове походження. З цього кола вийшов і сам Хмельницький, і його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська буквально з початків війни: Іван Богун, Кіндрат Бурляй, Федір Вешняк, Матвій Гладкий, Філон Джалалій, Лаврін Капуста, брати Нечаї, Мартин Пушкар, Василь Томиленко, Іван Чарнота та багато інших. У більшості з цих людей, як правило, ровесників Богдана, за плечима стояв досвід власного старшинування або й ціла старшинська династія предків.

Другу групу старшини протягом 1648 р. утворили шляхтичі, які до війни персонально з козацьким світом пов'язані не були. Більшість з них перейшла на бік Хмельницького відразу після перших перемог, керуючись почуттям національної солідарності. Серед них найпомітнішими фігурами Гетьманщини стали Станіслав Кричевський, Іван Виговський разом з чотирма молодшими братами, Самійло Богданович-Зарудний, Антін Жданович, Силуян Мужиловський, Остап Гоголь та ін. Нова шляхетська хвиля поповнює Військо Запорізьке у 1649-1650 рр., коли почалося масове покозачення шляхти Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, які за умовами Зборівського договору були визнані гетьманською територією. Ця шляхта практично повністю укомплектовує полковий писарський контингент і штати Генеральної військової канцелярії, оскільки ця служба вимагала освіти, знання законів, канцелярсько-бюрократичної техніки і етикетного ритуалу дипломатичних зносин.

Третю групу старшини, яку козацька революція винесла на верхівку влади в Гетьманщині, станили вихідці з міщан, козацької черні, деколи навіть з селян. Із міського заможного патриціату вийшли Яким Сомко, Іван і Василь Золотаренки, Мартин Небаба. З козацької черні піднялися Степан Пободайло, Іван Ганжа, Максим Кривоніс, Іван Брюховецький.

Різні групи старшини прийшли у велику політику разом з своїми власними прагненнями, звичками і забобонами.

Так, полковники з числа старовинного козацтва, відчуючи гостру особисту антипатію до "ляхів", водночас цілком помірковано сприймали переговори і мирні поступки, ставлячись до них як до чогось неминучого у війні. Це й не дивно: з погляду козацької традиції чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним із звичних заходів, у якому козакам було не новою як проливати кров, так і шукати замирення програючи. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством будь-якого з великих сусідніх володарів – московського царя, турецького султана чи польського короля. Після смерті Хмельницького цей старшинський елемент з числа старинних козаків першим почав розвалювати створену надзвичайними усилями державу, так і не призвичаївшись підпорядковувати їй миттєві інтереси чи власні амбіції. Суперництво за гетьманування найсильніше виявилось саме в цій старинній старшинській групі, певній свого досвіду і популярності.

Що стосується орієнтації другої, шляхетської, групи, то тут слід виділити дві фази: до і після смерті Б.Хмельницького. Характерною рисою першої фази була фанатична антипольська затятість, готовність битися до кінця. Наважившись на підтримку повстання, шляхта цим самим відсікала ля себе можливість замирення. Після смерті Хмельницького, особливо коли стала очевидною вся сумнівність об'єднання з Московським царством, – державою деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах парламентаризму Речі Посполитої, – настрої старшин-шляхтичів міняються. Московська небезпека, примножена загрозою анархії, підштовхує їх до компромісу зі старим звичним світом: на зміну антипольській затятості приходять спроби порозуміння, втім – уже запізнілі, бо на історичну арену виступила третя сила, раніше непомітна під твердою рукою Богдана, – простолюд.

Ця третя сила відзначалася органічною ненавистю до всього панського, польського, яка поєднувалася з стихійністю, здатністю імпульсивних дій, наївністю в політиці. Поживним середовищем для цієї політичної сили стало Запоріжжя, а також лівобережні полки, традиційно найтісніше пов'язані з Запоріжжям.

Цікаво простежити географічний аспект у розкладі сил в старшинсько-шляхетській еліті доби Руїни: шляхетські впливи сильнішими були, зрозуміло, на Правобережжі – давньому гнізді української феодальної аристократії; вплив "черні" найбільше відчувався на Лівобережжі і Запоріжжі, де концентрувалися козацькі слободи і зимівники, де не було звички до кріпосного права; старовинна ж козацька старшина в однаковій мірі була представлена на обох боках Дніпра. Врахування історико-географічного фактора, можливо, і пояснює остаточний підсумок боротьби за Україну: перевага Росії в Лівобережній Україні і реванш Польщі на Правобережжі.

Іван Виговський

Старшинська рада обрала гетьманом колишнього генерального писаря І.Виговського – «поки змужніє» Юрій. А в жовтні 1657 р. розширена старшинська рада підтвердила це рішення, знявши згадане обмеження. 17 жовтня чернігівський єпископ Л.Баранович освятив булаву, бунчук і шаблю, які раніше належали Б.Хмельницькому, і вручив їх І.Виговському.

Новий гетьман змушений був з самого початку боротися за утримання булави. Опозиційний рух до кінця 1657 р. набув загрозливого характеру. Його центрами стали Запоріжжя і Полтавський полк. Виходячи з амбітних інтересів, ним вирішили скористатися кошовий Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар.

Щоб приборкати непокірних, Виговський влітку 1658 р. організував похід на Лівобережну Україну. Кілька козацьких полків, найняті серби і 40-тисячна татарська орда 1 червня розгромили військо Пушкаря під Полтавою. Полтавщина зазнала нечуваних руйнувань. У запеклому бою 1 червня 1658 р. в околицях Полтави повстанці зазнали

поразки (полягло, за одними даними, 15 тис., за іншими – 30 тис. чол.) М.Пушкар потрапив до полону і був страчений. Частина захоплених до полону повстанців було страчено, інших – віддано татарам. Наступного дня І.Виговський увійшов до Полтави і розправився з її мешканцями. Щоб довершити розгром опозиції, гетьман наказав стратити кількох полковників і 12 сотників. Усього ж внаслідок цієї каральної експедиції загинуло біля 50 тис. чол. Союз з кримським ханом відштовхнув від Виговського багатьох його однодумців.

Гадяцька угода

У боротьбі з Росією Виговський основну ставку зробив на Річ Посполиту. (Ці кроки не були реалізацією заздалегідь продуманого плану на з'єднання з Польщею, і не варто перебільшувати пропольських симпатій гетьмана). Наприкінці літа 1658 р. спеціальна комісія розпочала переговори з польськими комісарами щодо умов українсько-польського зближення. Українська сторона добивалася визнання польським урядом створення на всіх етнічних українських землях Великого князівства Руського з такими ж правами, як і у Великого князівства Литовського. Чисельність козацького війська пропонувалося встановити в 60 тис. чол. Висувалися й інші пропозиції загальнодержавного значення. Однак більшість з них польська сторона відхилила або прийняла у значно урізаному вигляді. В остаточному варіанті підписана 6 вересня у Гадячі угода проголошувала, що Чернігівське, Київське і Брацлавське воєводства утворювали Князівство Руське й входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Князівство Руське очолював гетьман. Його влада – пожиттєва, а після його смерті українські стани обирали чотирьох претендентів, з-поміж яких король призначав гетьмана. Гетьман ставав воєводою з правами першого сенатора. Передбачалося створення власного суду, монетного двору, утримання 30-тисячного козацького і 10-тисячного найманого війська. Перебування польських частин у Князівстві Руському заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися українському гетьманові. Проголошувалася конфесійна рівноправність при одночасній забороні поширення уніатської церкви. За козаками зберігалися їх давні права і привілеї. Київська колегія зрівнювалася в правах з Краківським університетом.

Мотивуючи зміни в зовнішньополітичному курсі України, старшина звернулася до європейської громадськості зі спеціальним маніфестом, у якому звинувачувала Росію в невиконанні взятих на себе раніше зобов'язань, зближенні з Польщею за рахунок українських земель, розв'язанні війни з союзником України Швецією, підтримці "бунтів" проти гетьмана. Восени 1658 р. козаки почали витісняти російські залоги з міст.

Г.Ромодановський на початку листопада 1658 р. вступив з армією в Україну. Так розпочалася українсько-московська війна, що зумовила поглиблення розколу серед еліти й спровокувала новий спалах політичної боротьби.

Одержавши підкріплення від поляків (4-5 тис. жовнірів) і татар, Виговський вирушив на Лівобережжя, щоб відновити свою владу. По дорозі він вдавався до репресивних заходів, які посилювали ненависть населення до гетьмана і штовхали його частину в обійми Московії, уряд якої дуже вміло використовував у своїх цілях соціальну й політичну боротьбу.

Конотопська битва

У відповідь на підписання Гадяцької угоди російський уряд оголосив Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його розпоряджень. Навесні 1659 р. 150-тисячна російська армія розгорнула наступ на Україну. 5 тисяч козаків Ніжинського і Чернігівського полків закріпилися в Конотопі і на три місяці прикували до себе основні сили російської армії. Це дало змогу Виговському зібрати козацькі полки, найняти сербів, німців, волохів, загін поляків, закликати на допомогу татарську орду Мехмет-Гірея й рушити на допомогу обложеним. 28-29 червня 1659 р. на р. Соснівці під Конотопом українська армія завдала нищівної поразки російській армії. Десятки тисяч царських ратників полягло в бою, чимало потрапило в полон до татар. Росія втратила армію. Конотопська катастрофа викликала справжній шок у Москві. Тим більше, що недавно вся Москва тріумфувала з приводу перемог російської та української армії над Великим

князівством Литовським. Цар Олексій Михайлович наказав готувати місто до оборони. Однак Виговський не став розвивати наступ углиб Росії.

Блискача перемога відкривала перспективу для успішного завершення війни з Московією й припинення громадянської війни. Однак реалізувати її гетьманові не вдалося. По-перше, невдоволена підступністю Варшави старшина почала пошук шляхів до порозуміння з Росією, внаслідок чого воєнні дії велися дуже мляво, по-друге, замість пошуку компромісу з опозицією, І.Виговський знову вдався до терору, який посилював до нього ненависть з боку населення Лівобережжя й штовхав лівобережне населення шукати захисту в Росії; по-третє, татари, набравши здобичі, повернулися до Криму, а без них воювати гетьман не наважувався. Після невдалої облоги Гадяча він в середині серпня 1659 р. розпускає військо і повертається до Чигирина.

Поразка Виговського

Тим часом у Лівобережжі посилюється антигетьманський рух. Повстанці розгромили урядові залоги, вбили Ю.Немирича та інших однодумців І.Виговського. Набрали поширення промосковські настрої. До кінця вересня на вірність царю присягнула більшість лівобережних полковників. Скориставшись сприятливою обстановкою, А.Трубецькой перейшов у наступ і увійшов до Переяслава.

Становище Виговського різко ускладнилося. Союз з Кримським ханством настроїв проти гетьмана багатьох. Переорієнтація на Річ Посполиту теж не знайшла підтримки. В очах народу польська шляхта продовжувала залишатися ворогом. Обнародування на початку літа 1659 р. Гадяцької угоди викликало незадоволення навіть серед прибічників Виговського. Лівобережні полковники Тимофій Цицюра, Василь Золотаренко, Яким Сомко в серпні заявили про перехід на бік Росії й почали воєнні дії проти вірних Виговському частин. Воєнна акція запорізького кошового отамана Івана Сірка проти союзника Виговського Кримського ханства змусило Мехмет-Гірея залишити Гетьманщину. Проти гетьмана виступила також частина правобережних полковників – Іван Богун, Іван Іскра та ін.

Водночас погіршується становище гетьмана і на Правобережній Україні, де опозиційні сили зосереджувалися навколо Юрія Хмельницького. Провідну роль у їх організації відіграли І.Богун, І.Ковалевський, П.Дорошенко та І.Сірко. У вересні у таборі Ю.Хмельницького під Германівкою вже перебувало близько 10 тис. осіб. Щоб урятувати ситуацію, І.Виговський прибув під Германівку й скликав чорну раду. За його дорученням П.Верещака та Сулима зробили спробу ознайомити присутніх із змістом Гадяцького договору. Але козаки не захотіли їх вислухати до кінця й почали звинувачувати гетьмана в ігноруванні інтересів козацької України. Рятуючи життя, Виговський спішно залишив табір. Після тривалих переговорів він змушений був повернути клейноди. Близько 14 вересня неподалік від Фастова чорна рада обрала гетьманом Ю.Хмельницького.

Юрій Хмельницький

Гетьманську булаву старшина вручила Юрію Хмельницькому, в якому хотіла бачити гідного продовжувача справи свого батька. Через нього старшина сподівалася відновити державний статус України та її колишні відносини з сусідніми країнами.

Ю.Хмельницький вирішив укласти новий договір з Московією. На скликаній у Жердовій Долині раді виробляються статті, спрямовані на збереження суверенітету козацької України в її конфедеративному зв'язку з Росією. Вони передбачали включення до її (України) складу північної Чернігівщини і частини Білорусії; заборону перебування на її території московського війська і воевод (за винятком Києва); вільне обрання гетьмана; право на зовнішньополітичну діяльність; відкриття шкіл; присягу царя на умовах договору.

Але російський уряд відчув свою перевагу і прагнув використати його якнайповніше. А.Трубецькой відхилив ці статті і домігся на Переяславській раді 17 жовтня 1659 р. нового договору (в історичній літературі вони отримали назву *Переяславських статей*). Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. та додаткових статей. Його зміст переносив українсько-московські відносини зі сфери

конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України в складі Росії. Відповідно до нього козацька Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана. Гетьман втрачав право призначати й звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати у похід без царського дозволу. Заборонялися зносини з іншими країнами. Царські воєводи розмістилися разом з залогами у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві й Умані. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху. Прийняті в оточенні російських військ Переяславські статті розчарували навіть ту старшину, яка дотримувалася промосковської орієнтації.

Такі умови не могли не викликати глибокого розчарування й обурення серед козаків і старшини, особливо Правобережжя. Тим більше, що в роботі ради не брали участі 7 правобережних полковників, що було проявом певної політичної позиції правобережної старшини, а саме недовіру до Москви.

Переяславські статті відбивали промосковську орієнтацію лівобережної старшини й був великою помилкою гетьманського уряду, бо вів до розколу державної еліти за територіальною ознакою. Московський же уряд відмовився вносити будь-які зміни до вже підписаних статей.

Ситуація вимагала внесення серйозних змін до політичного курсу. Однак це виявилось далеко не простою справою. Юний Ю.Хмельницький прагнув блага своїй Вітчизні, хотів вибороти для неї незалежність, не допустити розколу козацької України. Однак добре освічений і не позбавлений гострого розуму гетьман не мав здібностей ні політика, ні полководця. Емоційно невірноважений, слабкої волі, він не користувався авторитетом серед старшини, не міг твердо тримати кермо влади і швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угруповань. Усвідомлюючи свою слабкість як володаря, він уже в лютому 1660 р. почав висловлювати сумніви у доцільності обіймання гетьманської посади.

Слободищенський трактат

Тим часом розгорілася російсько-польська війна. Призначений командуючим військами в Україні воєвода В.Шереметєв обрав ризикований план дій. Він передбачав виступ московського війська і лівобережних полків наказного гетьмана Т.Цицюри проти польської армії, а Ю.Хмельницького з правобережними полками залишити на Подніпров'ї для боротьби з татарами, аби не допустити їх об'єднання з поляками.

Затягнувши час виступу, В.Шереметєв на чолі 40-тисячного московсько-українського війська був на початку вересня 1660 р. оточений 70-тисячним польсько-кримським військом під Чудновим. Позаду рухався Юрій Хмельницький на чолі 20 тис. вояків. Він діяв повільно і нерішуче. Лише наприкінці вересня його військо прибуло до Слободищ, що в 20 км від Чуднова. Зазнавши поразки від 29-тисячного польсько-татарського війська під командуванням талановитого полководця С.Любомирського і враховуючи безпорадний стан війська В.Шереметєва, Ю.Хмельницький пішов на переговори. Старшина, обурена наступом Росії на автономні права України, була готова прийняти пропозицію польського командування. Її настрої поділяв і молодий гетьман, який мав особисті підстави для незадоволення політикою російського уряду. Чимало близьких до нього людей російське командування стратило. Чоловік однієї його сестри (Данило Виговський) був закатований по дорозі в Москву, а другої (Іван Нечай) мучився у московських казематах. В решті решт Ю.Хмельницький пішов на підписання договору з польським урядом, відомого в літературі під назвою *Слободищенського трактату*. Після нетривалого бою польське командування припинило воєнні дії і запропонувало українському гетьманові розірвати союз з Росією й підписати нову угоду з Польщею.

За таких обставин становище В.Шереметєва стало катастрофічним. Його табір залишила частина українських полків. В решті решт він капітулював, але це не врятувало його від страшного погрому.

Розташування у Правобережній Україні на постій жовнірів, котрі безжалісно грабували населення, а також повернення до маєтків вигнаних панів викликало тут масове

невдоволення політикою гетьманського уряду. Усвідомлюючи свою безпорадність, Ю.Хмельницький зробив спробу скласти булаву на Корсунській раді (11 листопада), але безуспішно.

Ю.Хмельницький після двох невдалих спроб поширити свою владу на Лівобережжя склав булаву і постригся в ченці під іменем Гедеона.

Замість Ю.Хмельницького правобережне козацтво обрало гетьманом Павла Тетерю. Влада останнього поширювалася лише на Правобережну Україну. На Лівобережжі розгорілася окрема боротьба за гетьманську булаву.

До кінця року основні вогнища народного повстання були пригашені, а територія Правобережжя перетворена на згарища й руїни. Загинуло близько 100-120 тис. чол. й десятки тисяч пішли в кримську неволю. І все ж 1665 р. піднімається нова хвиля стихійної народної боротьби. У цей час П.Тетеря залишає Україну й виїжджає до Польщі, прихопивши клейноди й залишки архіву. Правобережжя залишилося без гетьмана.

Гетьманщина поділилася на Лівобережну і Правобережну. Причому, лівобережна старшина орієнтувалася переважно на Росію, правобережна – на Польщу. Але в кожному з регіонів існували різні орієнтації, що надавало ситуації особливої трагічності. Кожна з політичних сил бажала Україні добра, хотіла об'єднання українських земель в одній національній державі, але тільки після своєї перемоги. Безкомпромісність лідерів старшинських угруповань з домішкою корисливості дедалі більше заводила Україну в глухий кут.

На Лівобережжі в квітні 1662 р. Я.Сомко на старшинській раді у Козельці домігся проголошення себе "повним гетьманом". Проте побув ним лише місяць, бо Москва не визнала законності цієї акції. Її не влаштовувала кандидатура владного авторитетного полковника. Крім того, Я.Сомко своїм прагненням до зміцнення особистої влади і збагачення встиг викликати проти себе і старшини масове невдоволення «черні», а це загрожувало дестабілізацією ситуації в регіоні і додаткові ускладнення Москві.

Рекомендована література:

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С.284–334.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985.

Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008.

Конотопська битва 1659 року. К., 1996.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. 1998.

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 815 с., 88 с. іл. (Україна. Нариси історії). URL: https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/UNI-XV-XVIII_Rannja_Modernist.pdf